

יהושע בלאו ויוסף יהלום (מהדירים), רב סעדיה גאון במוקד של פולמוס בין-רבני בבגדאד – ספר הגלוי של הגאון ושני ספרי השגות של ר' מבשר עליו

מכון בן-צבי, יד יצחק בן-צבי והאוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים תשע"ט, 456 עמ'

יהודה זייבלד

בשלהי שנת תשע"ט ובפרוס שנת תש"פ, עם השמחה על יומו הגדול של פרופ' יהושע בלאו – ציון מאה שנות חיים פעילות וגדושות – הגיעה הבשורה על צאתו לאור של הספר 'רב סעדיה גאון: במוקד של פולמוס בין-רבני בבגדאד', מהדורת יהושע בלאו ויוסף יהלום. זה היה יום גדול לשוחרי החוכמה בכלל והספרות הערבית-היהודית בפרט, ובייחוד תורת רס"ג ודורו. הספר כולל כמה חיבורים: 'ספר הגלוי', ספר הפולמוס של רס"ג, 'ראש המדברים בכל מקום', כתיאורו של ראב"ע¹, נגד מתנגדיו בבגדאד ובראשם ריש גלותא, דוד בן זכאי; כתב הפולמוס החריף של כל"ף (אהרן) בן סרג'אדו, 'ספר אפיקורס'; ושני ספרי ההשגות הגדולים של יריבו של רס"ג, רבי מבשר בן ניסי הלוי.

א. החיבורים שבספר והרקע לחיבורם

את 'ספר הגלוי' כתב רס"ג בשני שלבים. בשלב ראשון, בעיצומם של ימי הריב, נכתב גופו של החיבור בסגנון מקראי, בלשון המקרא ובליווי נקודות וטעמי מקרא. חלק זה מגולל את השתלשלות התורה מנתינתה ועד ימיו של רס"ג, את מאבקו באנשי השלטון הפועלים לריבוי הונם האישי ולעושק העניים, שגרם להתקוממותם של אלו

1 ספר מאזנים, הקדמה – מאזני לשון הקודש, מהדורת ר"ז היידנהיים, אופיבך תקנ"א, א ע"ב. למקורו של כינוי רס"ג בתואר זה ולמשמעותו, ראה: ח' בן שמאי, 'מדרש פרוגוסטי בכתבי רס"ג', מאה שערים: עיונים בעולמם הרוחני של ישראל בימי הביניים לזכר יצחק טברסקי, בעריכת ע' פליישר ואחרים, ירושלים תשס"א, עמ' 1, הערה 1.

נגדו, את תמיכת העם במאבקו ואת תפילת כולם לניצחוננו, ומסתיים בביטחונם בה' שיקבל את תפילתם.

ברקע הדברים עומד הפולמוס הקשה בין רס"ג לראש הגולה. בין המקורות הקדומים הנוספים המתעדים את הריב נמנה החיבור האנונימי 'סדר עולם זוטא'², כמו גם החיבור שכתבתו מאוחרת במעט, 'ספר הקבלה' לרבי אברהם בן דאוד.³ מדברי שניהם עולה שראש הגולה, דוד בן זכאי, היסס תחילה בשאלת המועמד המתאים לגאונות ישיבת סורא. אפשרות אחת הייתה למנות את צמח בן שהין, שעמד לו ייחוסו המפואר אך ידיעותיו התורניות לא היו מופלגות, והאפשרות השנייה הייתה למנות את רב סעדיה, שהיה מופלג בתורה אך חסר ייחוס. רב נסים נהרואני, חכם בגדאדי המקורב לראש הגולה, המליץ לו לבחור בצמח ולא ברב סעדיה, 'אע"פ שהוא אדם גדול ומופלג בחכמה, אינו מתירא מאדם בעולם ואינו מסביר פנים לשום אדם בעולם מפני רוב חכמתו ורוחו בפיו ואריכות לשונו ויראת חטאו'. ראש הגולה עדכן את נסי שכבר החליט לבחור ברב סעדיה, ועל כך הגיב נסי: 'עשה מה שאתה חפץ, כי בתחלה הראשון שישמע לדבריו וישב לפניו - אני הוא, ואני אהיה ראש הרוצים בו'. זמן לא רב חלף והמתח בין רס"ג לראש הגולה, שהלך והחריף, הפך לקרע. ראש הגולה פסק בסכסוך ירושה. בהתאם לנוהג המקובל, לקבל את חתימתם של ראשי ישיבות סורא ופומבדיתא על פסקי ראש הגולה, ביקש דוד בן זכאי את אישורו של רב סעדיה לפסיקתו. רס"ג מיאן לחתום וביקש שכהן צדק, ששימש ראש ישיבת פומבדיתא, יחתום לפניו, ובהמשך ביקש להסתפק בחתימתו של כהן צדק. ראש הגולה איים על רב סעדיה ושלח אליו את בנו יהודה מספר פעמים, ומפעם לפעם הלכה וגברה תקיפות הדרישה. הגיעו הדברים עד כדי כך שהבן, יהודה, העז להרים יד על רב סעדיה ותלמידיו גררוהו אל מחוץ לבית המדרש וגירשוהו. בתגובה נידה ראש הגולה את רב סעדיה, נישל אותו מכל תארו ומינה במקומו את יוסף בן יעקב לראשות ישיבת סורא. רב סעדיה הגיב לכך במינוי אחיו, יאשיהו, במקום ראש הגולה, וזמן מה נשאו שניהם במשרת ראש הגולה משום שאף אחד מהם לא השיג את תמיכת הח'ליף.

משעלה ח'ליף חדש לשלטון, ניצלה מפלגת ראש הגולה את שעת הכושר והדחתו

2 סדר החכמים וקורות הימים, מהדורת א' נויבואר, ב, אוקספורד תרנ"ג, עמ' 67. כרוניקה זו התחברה בימי הגאונים ומטרתה העיקרית להצהיר על שושלת ריש גלותא כצאצאים ישירים של מלכות בית דוד. זהות מחברה אינה ידועה. על כרוניקה זו, מגמותיה ואמינותה, ראה: י"ל צונץ, הדרשות בישראל והשתלשלותן ההיסטורית, נערך והושלם בידי ח' אלבעק, ירושלים תש"ז, לפי המפתח.

3 ספר הקבלה לר' אברהם אבן דאוד הלוי, מהדורת ג"ד כהן, פילדלפיה תשכ"ז, עמ' 41-42.

של רב סעדיה קיבלה את אישור השלטון. רב סעדיה פרש מראשות ישיבת סורא למספר שנים, ובמהלכן ערך כמה מחיבוריו. כשבע שנים נמשך הסכסוך, והוא הסתיים בשנת ד'תרצ"ו או תרצ"ז (936-937), בתענית אסתר. רס"ג הושב לראשות ישיבת סורא ועמד בראשה כחמש שנים, עד פטירתו בשנת ד'תש"ב (942).

'ספר הגלוי' נכתב בשנות הפולמוס הללו ואין לו 'סוף טוב'. הוא מסתיים בתפילת העם להצלחתו של רב סעדיה, ונראה שבשעת כתיבת הדברים טרם נענתה התפילה. אחרי שנכתב נגדו 'ספר אפיקורוס' בידי החריף שבחבורת מתנגדיו, כ'לף בן סרג'אדו, השיב רב סעדיה בחלקו השני של 'ספר הגלוי'. חלק זה נכתב במתכונת חיבוריו של רס"ג לספרי המקרא והוא כולל מספר חלקים: מבוא נרחב המבאר את ענייניו של הספר ואת מעלותיו; תרגום לערבית של פסוקי הספר, שנכתבו בשלב הראשון בלשון המקרא; ביאורי מילים קשות וביאורי העניינים.

במבוא טוען רס"ג שקוראי ספרו ייצאו נשכרים בעשר תועלות, והוא ממליץ ללמדו גם לנערים בבתי תלמודם, כספר מופת וכדוגמה לחוכמת המוסר וחוכמת צחות הלשון העברית. שבע מתועלות הספר, א-ז, ממוקמות כל אחת במקומה בספר, ושלוש מהן, ח-י, מקיפות את כולו. תועלות הספר, בקצרה,⁴ הן: (א) ההכרה במעלות החוכמה ואוהביה ובחסרונות שונאיה; (ב) ידיעת חישוב השנים מעת התחלת הנבואה בישראל ועד חתימת התלמוד; (ג) הבנת מצבה של מדינה שמנהיגיה לוקים בשחיתות; (ד) הסקת המסקנה שבכל דור ממנה ה' תלמיד המאיר את עיני העם; (ה) ידיעות נחוצות בעיקרי המצוות והעתידות;⁵ (ו) תיאור הדרכים שבהן פוגעים הרשעים בצדיק ואופן תגובתו הראוי; (ז) תיאור גנותם של הרשעים, כדי שיידע כל רשע שתועבותיו עלולות להתפרסם; (ח) לימוד צחות הלשון העברית; (ט) לימוד הגזרונים והנטיית בלשון העברית; (י) לימוד צירוף המילים בעברית.

יש להניח שבן דורנו ימצא בספר תועלות נוספות שלא עלו ברשימתו של רס"ג. לדוגמה, מתוך דרכי שימושיו של רס"ג במילים מקראיות ניתן לעמוד במקרים רבים על שיטתו המחודשת בפרשנות המילים הללו, ולכן גדולה תרומת הספר גם לענף פרשנות המקרא.

נגד חלקו הראשון של 'ספר הגלוי' כתב כ'לף בן סרג'אדו, הנמנה בין מותקפיו של רס"ג ב'ספר הגלוי', את 'ספר אפיקורוס'. גם חיבור זה נכתב בשנות הסערה, והוא מתעד את הסרת רב סעדיה מגאונותו.

4 ראה במהדורה, עמ' 84-85.

5 לבירור תכולתו של חלק זה ראה: י' זייבלד, 'קטע חדש מספר הגלוי לרס"ג: פירוש משנת כלאים פ"ה מ"ה, דרכי ישוב סתירות בפסוקים', קובץ בית אהרן וישראל, רו (כסלו-טבת תש"פ), עמ' ד-יא.

לעומת רוח הפולמוס הנושבת בעוז בין בתרי 'ספר הגלוי' ו'ספר אפיקורוס', הכוללים כינויי גנאי קשים ותיאור של פעולות בעייתיות שנקט הצד שכנגד, הרי ששני כתבי הפולמוס של רבי מבשר נכתבו בכבוד מאופק. רס"ג גם מבורך בהם תמיד – ובמקרים רבים – בברכת 'רחמה אללה';⁶ ומכאן ניתן אולי ללמוד שהם נכתבו אחרי ההתפייסות וחזרתו של רס"ג למעמדו בראשות הישיבה, והשלמת בעלי ריבו עימו באופן חלקי. עם זאת, ייתכן שאין להסיק דבר מסגנון כתיבתו של רבי מבשר והדבר אולי מאפיין את טעמו האישי בלבד.

תקוותו של רס"ג, ש'ספר הגלוי' יהפוך לספר מופת ללימוד מוסר ולחידוד השפה לא עלתה בידו. מספר העותקים ששרדו מ'ספר הגלוי', על שתי מהדורותיו, מעיד על תפוצה ממוצעת שהלכה ודעכה בחלוף מאה ומאתיים שנים מפטירתו של רס"ג. אזכוריו המעטים בספרות עוררו את עניינם של מלומדים וחוקרים, אך במשך מאות שנים הספר היה גנוז, והמידע על אודות מהותו ותוכנו היה דל ולקה בחסר.

'ספר הגלוי' החל להופיע טיפין טיפין עם פרסומם של חלקים ממנו במאה וחמישים השנים האחרונות בידי שמונה חוקרים.⁷ אופיו הייחודי, בעל המרכיב האוטוביוגרפי, תרם להתעניינותם של החוקרים בו, ונכתבו עליו לא מעט מאמרים,⁸ ביניהם מאמרו המקיף של זאב אלקין, היכול להיחשב מבוא כללי לחלקי הספר שפורסמו.⁹

6 ברכת 'רחמה אללה' היא בדרך כלל ברכת המתים, ואם מבשר עצמו כתבה, ולא אחד המעתיקים, הרי שהחיבור נכתב אחרי פטירת רס"ג.

7 א"א הרכבי, זכרון לראשונים, ה, חוברת ראשונה: השריד והפליט מספר האגרון וספר הגלוי, פטרבורג תרנ"ב; M. Lambert, 'Un fragment polemique de Saadia', *Revue des Etudes Juives*, 40 (1900), pp. 84–86, 260; S. Schechter, 'Geniza Specimens: Saadyana', *Jewish Quarterly Review*, 14 (1902), pp. 37–47, ושוב בספרו: *idem, Saadyana: Geniza Fragments of Writings of R. Saadya Gaon and Others*, Cambridge 1903; H. Malter, 'Saadia Studies', *Jewish Quarterly Review*, 3 (1912–1913), pp. 487–499; B. Chapira, 'Fragments inédits du sefer Haggaloui de Saadia Gaon', *Revue des Etudes Juives*, 68 (1914), pp. 1–14; ש"מ שטרן, 'קטע חדש מספר הגלוי לר' סעדיה גאון', מלילה, ה (תשט"ו), עמ' 147–133; י' טובי, 'דף נוסף מספר הגלוי לרב סעדיה גאון', מחקרים בספרות ישראל ובתרבות תימן: ספר היובל לפרופ' יהודה רצהבי, בעריכת י' דישון וא' חזן, רמת גן תשנ"א, עמ' 74–55; א' רוזנטל, 'גליון נוסף מ"ספר הגלוי" לרב סעדיה גאון', אוסף הגניזה הקהירית בז'נבה: קטלוג ומחקרים, בעריכת ד' רוזנטל, ירושלים תש"ע, עמ' 253–224.

8 ראשון כתב עליו א' פירקוביץ, 'מבוא להקדמות ... והקדמת ספר הגלוי', המליץ, תרכ"ח, גיליונות 26–27. אחרי פרסומו של הרכבי התעורר פולמוס על משמעות שם הספר 'הגלוי'. ראה: ד' לין, 'השם הערבי לספר הגלוי לר' סעדיה גאון', וינה תר"צ. מפרסמי החלקים מתוך כתבי היד, הנוכרים בהערה הקודמת, עסקו אף הם במחקר היבטים שונים של החיבור.

9 ז' אלקין, 'ספר הגלוי', הקנון הסמיו מן העין: חקרי קנון וגניזה, בעריכת מ' בן-ששון ואחרים, ירושלים תשע"א, עמ' 259–331.

המהדורה שלפנינו, שראתה אור זה עתה בסיומה של עבודה רבת שנים של יהושע בלאו ויוסף יהלום, כוללת מהדורה של הטקסטים הללו שכבר פורסמו מתוך 'ספר הגלוי', כשהם מוגהים בדקדוק מתוך קטעי הגניזה המקוריים,¹⁰ הגהה שבעקבותיה הוכנסו תיקונים לא מעטים. לראשונה יכול הקורא להחזיק בידיו ספר הכולל חלק נכבד מהספר ולקרוא בו קריאה רצופה יחסית, ולקבל תמונה רחבה של הספר, הפותחת צוהר לחייו הציבוריים של רס"ג וגם לעולמו הפנימי ולאופן התמודדותו עם המאורעות מתוך טוהר לב.

החיבור השני המופיע בספר הוא 'ספר אפיקורוס' של כ'לף בן סרג'אדו, שההדיר בעבר הרכבי, והוא זכה עתה לההדרה ולתרגום חדשים.

החיבור השלישי, 'ספר תיקון הטעויות' של רבי מבשר הבגדאדי, פורסם בעבר בידי משה צוקר,¹¹ וכעת הוהדר ותורגם מחדש, והערותיו עובדו ועודכנו בידי שלם יהלום.¹² הספר מציג שש סדרות של השגות על חיבוריו השונים של רס"ג.

החיבור הרביעי הכלול בספר, 'ספר חשיפת הטעויות הנמצאות בכתבי ראש הישיבה הפיומי למבשר בן ניסי הלוי', או בשמו בשפת המקור: 'כתאב כשף סהו ראס אלמתיבה אלפיומי תאליף מבשר בן ניסי הלוי אלבגדאדי', בא כולו מן החדש. יוסף יהלום מצא אותו בין כתבי היד שהיו בבעלותו של א"א הרכבי והתגלגלו לספרייה

10 למעט הקטע שפרסם למברט (לעיל, הערה 7), שמקומו כיום אינו ידוע. אף למברט לא ציין מספר מדף, אלא רק שהקטע נרכש בידי הברון רוטשילד. הקטע שפרסם שפירא אבד, אבל תצלומו השתמר בספרייה הלאומית.

11 מ' צוקר, כתאב אסתדראך אלסוה אלמוגור פי כתב ראס אלמתיבה אלפיומי, תאליף מבשר הלוי בן ניסי אלבגדאדי אלמערופ באבן עשבה – השגות על רב סעדיה גאון מאת ר' מבשר בן ניסי הלוי איש בגדאד, ניו יורק תשט"ו.

12 בדרך כלל העיבוד מעולה, אך יצוינו שני יוצאים מן הכלל הבאים ללמד על הכלל כולו שאינו כמותם. בעמ' 179 ישנן שתי הערות, שהן שני עיבודים שונים להערותו של צוקר היוצרים כפילות. ובעמ' 315, הערה 251, נאמר: 'סעדיה מצטט את פילון, ראה: הירשפלד, קטעי סעדיה, עמ' 103'. דברים אלה הם עיבוד של דברי צוקר, שם, עמ' 118, הערה 295, המנוסחים ביתר זהירות: 'לידיעות ר"ס בחלקים מכתבי פילון יש גם ראיות אחרות, ראה...'. ובמקרה זה הזהירות היתרה במקומה הייתה, שכן בינתיים נדחתה הראיה שהביא הירשפלד, ואין בידינו כיום מידע ברור על היכרות של רס"ג עם כתבי פילון, ונראה שכתבי פילון לא היו מוכרים בזמנו במזרח. על כך ראה: א' שויקה, 'לוחות האבן, התורה והמצוה', תרביץ, פא (תשע"ג), עמ' 365, הערה 145. על דבריו שם יש להוסיף, ששמואל בלקין מצא השפעות של פילון על מדרש תדשא. ראה: ש' בלקין, 'מדרש תדשא או מדרש דר' פנחס בן אייר מדרש הלניסטי קדמון', חורב, יא (ניסן תשי"א), עמ' 1-52. בדיקה יסודית שלהן העלתה שההשפעות הברורות נמצאות גם בפירושו של רס"ג לאיכה. ראה: י' זייבלד, ספר המידות לרס"ג, ירושלים תשע"ח, מבוא, עמ' 23-26. והדבר מביא להשערה שמדרשים שהיו מוכרים לפילון היו מוכרים גם לרס"ג, בן ארצו. ועדיין אין בכך הוכחה להיכרות ישירה של רס"ג עם כתבי פילון.

הלאומית האוקראינית בקייב. חשיבות פרסומו מדברת בעד עצמה ומיותר להכביר מילים על אודותיה. אף הוא כולל סדרת השגות על רס"ג ומתמקד בפירושו על התורה.

ב. על התרגום

גולת הכותרת של המהדורה שלפנינו היא ככל הנראה התרגום החדש ל'ספר הגלוי' ולחיבורים של מבשר. בדיון להקדים ולסקור את החיבור הראשון.

עד כה תורגמו לעברית רק מקצת קטעיו של 'ספר הגלוי' שפורסמו, ואף הם לוקים בחוסר שיטתיות, הואיל וחוקרים שונים עסקו במלאכת התרגום, איש איש והקטע שפרסם. בדברים שנשא בכנס לציון מלאות מאה שנים לפרופ' בלאו,¹³ ציין פרופ' חגי בן-שמאי: 'למדנו מפרופ' בלאו שתרגום הוא "מים שאין להם סוף", ועל כן שני תרגומים של טקסט אחד יכולים להיות שונים ועם זאת שניהם יקלעו לאמת, לא רק משום שהדבר תלוי בפרשנות, אלא גם בטעם אישי וסגנון אישי'. להלן אשוב לתלות של התרגום בפרשנות וכאן אתעכב על התלות של התרגום בטעם האישי ובסגנון האישי, שעורר את הצורך בתרגום חדש ואחיד, גם של מה שכבר תורגם לעברית. זאת ועוד, בקטעים רבים של 'ספר הגלוי' מדובר בתרגום ראשון לעברית, כי מפרסמיהם המקוריים ליוו את פרסומיהם בתרגום לאנגלית¹⁴ ולצרפתית¹⁵ בלבד.

ואכן, התרגום שלפנינו מרחיב דעת ונקרא בשטף. הוא מטיל את הקורא לסערת האירועים, ופרטי הפרשה שכבר עברו עליה למעלה מאלף שנים קמים ועומדים לפניו, מלאי צבע וחיוניות. אישיותו של רס"ג, טוהר ליבו בעמידתו בתפילה לפני קונו, חתירתו לאמת ולצדק במלחמתו בעוול ובעושיו, ואף רמזים לנבכי-לב כמוסים – כל אלה קמים ועומדים לפנינו בתרגום הקולח, משל היו מאורעות בני זמנינו. רבים יודעים את מלאכת התרגום, אבל מעטים שולטים בה במידה המאפשרת להם לבחור תת-גוונים המתאימים לכל מקרה ומקרה ועולים עם כוונת הכותב. בין היחידים המסוגלים לכך נמנה פרופ' בלאו, ואשרי היצירה שזכתה לצאת מתחת ידיו.

על גודלה והיקפה של מלאכת התרגום אין הקורא עומד אלא אם יטרח להשוות את התרגום החדש לתרגומים הקודמים. מכיוון שלא ביקשו המהדירים להתכבד בקלון זולתם, לא העירו מאומה על תרגומים קודמים, גם כשהם נמצאו שגויים. אציין

13 הדברים פורסמו אחר כך: 'ככל שהאגוזים היו קשים יותר גדלה שביעות רצונו', הארץ, 24.9.2019 (ביום הולדתו העברי של יהושע בלאו, כ"ז באלול). תודתי לחגי בן שמאי שהפנה אותי אל דבריו.

14 כפרסומו של שכתור (לעיל, הערה 7).

15 כפרסומיהם של שפירא ולמברט (לעיל, הערה 7).

דוגמה אחת המלמדת על הכלל, שבו עשרות ומאות פרטים. המשפט 'ולם אלזם נפסי את'באת כל חג'ה לי עליהם וכסר כל טען פי הד'א אלכתאב לאני רפעת'¹⁶ ד'לך אלי מוצ'ע אלאחתג'אג' פי אלאג'תמאע אן אחתג'ת אליה', תורגם בעבר: 'ולא אכניס עצמי לכתוב כל הוכחה שיש לי נגדם ובטול כל טענה בספר זה, כי אני הנחתי זאת למקום ההוכחה הכללית [שלי] אם אצטרך לזה'.¹⁷ כעת מתורגם המשפט כך: 'ולא התחייבתי לכתוב כל טענה שיש לי נגדם וביטול כל ביקורת על הספר הזה, מפני שאני דחיתי את זה למקרה שאטען (נגדם) בפוגשי (אותם)', אם אזדקק לזה' (ההדגשות שלי). ההבדל ברור.

בין מעלותיו של התרגום הקולח הוא הגיוון והעושר בתרגום המונחים לפי העניין, כל מקום לגופו, בלי להסתפק שוב ושוב באפשרות אחת.¹⁸ התרגום אינו רק מן השפה הערבית. גם השפה העברית, במקומות שהיא קשה להבנה, כמו ב'ספר הגלוי' המקורי, זוכה לתרגום, כלומר פרפרזה, המוסרת את התוכן בשפה מובנת ושוטפת. יש ערך רב לניסוח החדש הן למי שחפץ להבין את דברי רס"ג ואין שעתו פנויה לעיין בתחדישו בלשון העברית, דהיינו מטבעות לשון חדשות או משמעויות חדשות למילים קיימות; הן למי שחפץ להעמיק בהבנת דברי רס"ג ותחדישו וצריך תחילה לעמוד על כוונת רס"ג. רס"ג עצמו כתב לשם כך תרגום לערבית של כל החיבור, אך מכיוון שאין כל חלקי התרגום לפנינו, רבה התועלת בפרפרזה זו.¹⁹ כמו כן, מובאות תלמודיות בלשון הארמית תורגמו אף הן ללשון העברית, לתועלת אלה שאינם בקיאים בשפת התלמוד.²⁰ הספר זכה לתרגום מעולה, בהיר וקולח, עשיר ומעשיר, מהמעולים שבדורנו.

16 המהדירים העירו שאפשר שצריך לומר 'דפעת', אלא ששני קטעי הגניזה גורסים כאן 'רפעת'.

17 הרכבי (לעיל, הערה 7), עמ' קסח-קע.

18 אם כי לעיתים נראה שעדיף היה לנקוט בתרגום עקבי למונח אחד. המונח 'אלתחריר' חוזר פעמים רבות בספר ההשגה של מבשר בהקשר שמשמעותו 'סוגיה' (תלמודית). לפנינו הוא מתורגם 'השקלא וטריא' (עמ' 215), 'הפירוש' (התלמודי) (עמ' 231); והצימוד 'אלתחריר ג'א', שניתן לתרגמו 'שנאמר בסוגיה', תורגם 'שהדיוק אומר' (עמ' 239); 'ג'א פי אלתחריר' - במקום שיתורגם 'ונאמר בסוגיה' תורגם 'ובא בבירור' (העניין) (עמ' 323); והביטוי 'לם יתחרר', שמשמעותו 'לא נאמר בסוגיה', תורגם 'לא דקדקו' (אמרו בפירוש) (עמ' 377). ולא נתברר לי טעם השינויים. דוגמה נוספת היא בתרגום המונח הטעון 'אעתבאר'. בעמ' 89 תורגם 'אעתעברת' - 'ותלמד לקח'. ואילו בעמ' 115, בתרגומו של רס"ג למילה העברית 'אווה' במילה הערבית 'אעתבאר', תורגם במהדורה שלפנינו: 'עיון'. ובדין היה לתרגם גם כאן 'לימוד לקח', שכן אין מדובר בסתם התבוננות, אלא בזו המפיקה לקחים מתוך המציאות (ראה בהרחבה אצל אלקין [לעיל, הערה 9], עמ' 269-280).

19 כך עשה גם רוזנטל (לעיל, הערה 7), בקטע שפרסם.

20 אפילו הביטוי 'כולי עלמא', המוכר לרוב הקוראים, תורגם לעברית, וכך אנחנו מוצאים את המשפט שהתקשיתי בהבנתו עד שהצצתי במקור: 'אלא כל העולם שנים מאחד לא' (עמ' 215). במקור נאמר: 'כלי עלמא מיהא תרי מחד לא'.

ג. על סידור קטעי 'ספר הגלוי' ומבנה החיבור

טרחה רבה טרחו המהדירים לסדר את חלקי הספר שפורסמו עד כה. מצב הקטעים שפורסמו אינו מאפשר לקבוע מסמרות בשאלת מקומו של כל קטע בחיבור, ולכן נדרש מאמץ רב להצגת החלקים לפי סדרם המקורי. למרבה המזל, ההקדמה לספר, למעט שורות בודדות מברכת הפתיחה, השתמרה כולה בכתב היד שפרסם הרכבי, ואין ספק לגבי סדרה. קטע אחר, שפרסם שטרן, כולל את החלק הסמוך לסוף הספר. ואולם ביחס לקטעים שבין ההתחלה לסוף אין הכרעה ברורה, והמהדירים ערכו את הקטעים על פי שיקוליהם, ומפי השמועה למדנו שעמל רב הושקע בכך.

יש להצר על כך שברשימת כתבי היד ובדיון במיקום הקטעים במבוא לחיבור אין התייחסות לכך שכמה מן הקטעים של כתבי היד שייכים לטפסים אחדים, ואין הקטעים מחולקים לטופסיהם, כמקובל בפרסומים אחרים. רבות ניתן ללמוד ממבנה המצחף, העשוי בדרך כלל 4-5 דפים כפולים הקשורים כקונטרס, ומצירוף מצחף או מספר מצחפים יחדיו. כמו כן, עבודת המהדירים הסתכמה בפרסום קטעי 'ספר הגלוי' שפורסמו עד כה, ואין המהדורה כוללת קטעי גניזה שטרם פורסמו. שלושה קטעי גניזה שזיהיתי²¹ שופכים אור על סדר הקטעים.

הטבלה להלן מציגה את קטעי הגניזה של 'ספר הגלוי' וסימולם במהדורת בלאו-יהלום: סימולם לפי טפסים, כמקובל, כאשר האות מציינת את הטופס והספרה מציינת את סדרו בספר; מספר המדף בספריית המקור; תיאור פיזי בסיסי; תכולת הקטע; ומקום פרסום ראשון.²²

סימן הקטע במהדורה	סימן הקטע לפי חלוקה לטפסים	מספר מדף	תיאור הקטע	תכולת הקטע	פרסום ראשון
2פ	1א	פטרבורג, Yevr.-Arab. I 3069	23 שורות בעמוד, נייר	הקדמה ותחילת החיבור	פורסם בידי הרכבי, עמ' קנ-קפא.
פיל	1ב	פילדלפיה, Halper 443		הקדמה	פורסם בידי מאלטר, עמ' 499-488.
ג	2ב	ז'נבה 65		הקדמה וגוף החיבור	פורסם בידי רוזנטל, עמ' 253-224.
מ	3ב	פריז, Moss. Ia,3 (Alt: G 3)	18 שורות בעמוד, קלף	הקדמה וגוף החיבור.	פורסם בידי שפירא, עמ' 1-6.

21 זייבלד (לעיל, הערה 5).

22 לשם הקיצור הוזכר בטבלה רק שם המפרסם. לביבליוגרפיה המלאה ראה לעיל, הערה 7.

סימן הקטע במהדורה	סימן הקטע לפי חלוקה לטפסים	מספר מדף	תיאור הקטע	תכולת הקטע	פרסום ראשון
ק7	ג1	קימברידג', T-S 8K2	18 שורות בעמוד, נייר	גוף החיבור, מההתחלה. העמוד הראשון מטושטש מאוד. שני דפים לא סמוכים.	פורסם בידי שכטר, עמ' 44.
	ד1	ניו יורק, ENA 2703.11		פירוש לענייני כלאיים וסתירות בין פסוקים.	לא פורסם.
נ1	ד2	ניו יורק, ENA 2703.10	22 שורות בעמוד, נייר	פירוש לפרק העוסק בעוולות השופט ברשע.	פורסם בידי טובי, עמ' 65-68.
ק5	ד3	קימברידג', T-S Ar. 51.99		פירוש לפרקים האחרונים.	פורסם בידי שטרן, עמ' 147-135
ש	ה1	פרטי, Chapira 1	18 שורות בעמוד	גוף החיבור, מביא את הפסוקים במלואם ואחר כך את תרגומם.	פורסם בידי שפירא, עמ' 9-13.
ל	ו1	למברט לא ציין מספר מדף, אלא רק שהקטע נרכש בידי הברון רוטשילד	13 שורות בעמוד	פירוש לסוף קטע ג1 והלאה. הדף השני מקביל בחלקו לדף ז1.	פורסם בידי למברט, עמ' 85.
	ז1	קימברידג', T-S AS 73.80		מפרש את 'לחרף' 'ולנאץ' שבקטע ו1.	לא זוהה ולא פורסם.
	ז3	קימברידג', T-S Misc.6.164		דף 1 פירוש למקור שבקטע ז1 וממשיך הלאה בפרק ב, דף 2 פירוש למקור שבדף ז1.	לא זוהה ולא פורסם.
ק4	ח1	קימברידג', T-S Ar.31.12	13 שורות צרות בעמוד, נייר	פירוש למקור שבקטע ו31. דפיו הפנימיים של קטע זה רצופים.	פורסם בידי טובי, עמ' 71-74.
נ2	ז1	ניו יורק, ENA 4032.2 - ENA 4032.3	17 שורות בעמוד, נייר	פירוש לפרק העוסק ברעת דוד. שני דפים רצופים - כנראה דף אמצעי שהתפצל.	פורסם בידי הרכבי, עמ' קפ-קצג

הקטעים מסודרים במהדורה לפי הסדר הבא: **29** (א) דף א-ח, בתוכו משתלבים **פיל** (ב), **ג** (ב), **מ** (ב) ו**ק** (ג); קטע המצוטט אצל מבושר; **ק** (ג) **דברי**, הממשיך את גוף החיבור; קטע המצוטט בחיבור קראי; **ש** (ה) **מועצת**; **ש** (ה) **וועצה**; **ש** (ה) ו**יה**; **ש** (ה) **אכבוד**; **ק** (ג) **סעדיהו**; **ל** (ו) **אלצלוה**; **ל** (ו) **ודאך**; **נ** (ז) **נרים**; **נ** (ז) **דרסהם**; **נ** (ז) **אן אלכתאב**; **ק** (ו) **מן אלעקל**; **ק** (ו) **מרת**; **ק** (ז) **אן תעלם**; **ק** (ז) **אלהים**; **ק** (ז) **פזעו**; **ק** (ז) **והמ** [והמ] **עם**.

להלן השגותי על סידור זה.

(א) קטע הגניזה ניו יורק בהמ"ל ENA 2703.11 עוקב לדף הקודם לו באוסף, דף 10, שזיהה טובי כחלק מ'ספר הגלוי'. עם זאת, את דף 11 לא זיהה כחלק מן החיבור ולא פרסם אותו, וכך לא נכלל גם במהדורה שלפנינו. הסיבה לכך, ככל הנראה, היא משום שעל פניו עוסק הדף בנושאים אחרים. מבוארת בו סוגיה תלמודית המחשבת את כמות העצים שניתן לנטוע בבית סאה בלי לעבור על איסור כלאיים, ובה תגלית חשובה, שרס"ג הכיר את משפט פיתגורס. בסופו של הקטע נפתח עניין חדש, והוא אופני היישוב של סתירות לכאורה בין פסוקים.²⁴

ואולם אין בכך כדי להוציא את הדף מחזקתו, על פי כל מאפייניו החיצוניים, כשייך ל'ספר הגלוי'. נראה שהספר, בפירושו הארוך, עוסק בנושאים אלה, ואלהים כיוון ב'עיקרי המצוות' – חכמות המתמטיקה והלוגיקה הנחוצות לצורך הבנת התורה. הדברים עולים גם מפתיחת רס"ג לחיבור, שממנה חסרות לנו כשתי שורות פתיחה: 'בשמך רחמנא, תבאך אללה אלאה אסראיל אלוחד', המופיעות בחיבוריו השונים של רס"ג, ואחר כך משבח רס"ג את ה' בעניינים הנוגעים לחיבור. המילה הראשונה ששרדה היא 'אלחסב', ומכאן ששבחו של מקום העולה בפתיחת החיבור הוא שה' הוא שהעניק לברואיו את חוכמת החשבון. החיבור עוסק אפוא גם בחשבון.

ייתכן שבכך מבואר גם עניינו של קטע נוסף שלא פורסם במהדורה, המובא בחיבורו של ישועה בן יהודה,²⁵ העוסק בקידוש החודש על פי החשבון.²⁶ ניתן להציע שרס"ג פתח בחישוב הכרונולוגיה היהודית ובחישוב הקץ, משם עבר לעסוק בנחיצות

23 בגופן דק – אלו שלדעתי יש לסדרם אחרת. קטעים מרובי דפים, שאין שיטה מכריעה במספור דפיהם הפנימיים, צוינו לפי המילה הפותחת שלהם. האות מחוץ לסוגריים מסמנת את שם הקטע במהדורה שלפנינו. הציון בתוך הסוגריים הוא לפי המספור שלי הכולל את החלוקה לטפסים.

24 לסקירה נרחבת של קטע זה ראה: זייבלד (לעיל, הערה 5).

25 כ"י הספרייה הלאומית בפטרבורג, EVR ARAB I 2001, 34.

26 'פי אלמשנה מנצוץ אן אלאבא כאנו יטלבון אלהאל ויצ'רון אלשהוד וימתחננהם וסאיר מא פי פרק אם אינן מכירין וראהו בית דין. ווגדת בעץ' אלמכאלפין לנא יחתגון בדלך ואלרבאנין אלאגריף.

הכרת החשבון ותועלתה לקביעת ראשי חודשים, וכן לענפים תורניים נוספים, כמו חישוב מספר האילנות בבית סאה בלי לעבור באיסור כלאיים.

הצעה אחרת, מסתברת יותר, תמקם את הקטע בפירוש הארוך למה שכתב רס"ג בגוף החיבור על רוחב ידיעותיו בחוכמות השונות, מלבד חוכמת התורה.²⁷ ניתן לשער שכדי להוכיח את ידיעותיו בחוכמות אלו צירף לחיבורו את הפרקים הללו, שכנראה נכתבו לפני כן בנפרד, כפי שעולה מלשונו בהקדמה (עמ' 85): '**הכנסתים** בספר זה **וצירפתיו** למען יעמוד עליהם מי שיקרא אותו'. וכך עולה מדברי רס"ג בקטע שלפנינו, שמדבריו בעניין הסתירה בין הפסוקים ילמד הקורא על כוחו בעיון. צירוף נתונים אלה מאשש את ההנחה שקטע זה נכלל בחיבור לשם שתי מטרות: להראות את כוחו של רס"ג במתמטיקה ובלוגיקה, ולתרום מידיעותיו ללומדי חיבורו, שישתמשו בכלים אלה לשם הבנה טובה יותר של סוגיות במקרא ובמשנה.

(ב) קטע 11 (2ד) כולל פירוש לפסוקים העוסקים בעוולותיו של המושל העושק את הציבור. במהדורה הוא נדחה לחלקו האחרון של החיבור, העוסק בפירוט במגמת דוד וחבריו. לדעתי הוא שייך לחלקו השלישי של החיבור, המודיע 'מה שיקרה במדינה כאשר בן עווה מבקש להיות עליה לראש', ויש להקדימו בהתאם. רק ככלות תיאור ההתרחשויות במדינה עבר רס"ג לפרט את עוולותיו של כל אחד ממתנגדיו.

(ג) בקטע ש (ה1) סודרו הדפים לא לפי סדרם הנכון, וניתן לעמוד על כך מתוך התבוננות בקרעי הדף. בקטע זה יש שני דפים כפולי עמודים, אחד מהם הוא הדף האמצעי של הקונטרס והשני חיצוני לו. שפירא התייחס לדפים אלה כאילו שניהם אמצעיים ובכל זאת הם רצופים (!), וכך באו הדברים גם במהדורה שלפנינו, אך הסדר הנכון הוא כך: הדף המתחיל במילה 'ויהי' הוא החיצוני והראשון. אחריו מגיע הדף השני, הפנימי, שהדף הראשון שלו מתחיל במילה 'מועצת', ואחריו הדף השני שלו המתחיל במילה וועצ'ה. בסוף מגיע הדף החיצוני האחרון, המתחיל במילה 'אכברך'.

(ד) קטע הגניזה T-S AS 73.80 (21) לא זוהה עד כה, והעליתיו מתוך מנגנון הצעות הצירופים בפרויקט הגניזה של פרידברג.²⁸ הקטע שייך לטופס ו, שממנו

27 גוף דבריו אלה לא בא לפנינו, אך רס"ג בהקדמתו לחיבור כותב על דברי מתנגדיו המתייחסים לדברים אלה, והגנו להעתיקם מחמת חשיבותם הן לקביעת הקטע בהקשר זה הן להבנת טעמו של רס"ג, שראה לנכון להראות את חכמתו בעניינים אלה. וז"ל (עמ' 97): 'ואמרו גם כן, ואיך ישבח את עצמו באומרו שה' חנן אותו בחוכמת החיות והצמחים והדוממים והכוכבים והדומים להם. ואני אומר שאת זה כתבתי משתי סיבות. האחת מהשתיים מפני שהספר הזה מכוון אל ציבור שלא הכירוני כלל, והשנייה כדי להזהיר את הנוכחים, כדי שיזכרו את תועלת האומה (שבאה) על ידי, ושלא ירע הרוצה להרע, וכדי ש(יוכל) לעזור מי שקצרה ידו מלעזור'.

28 הנני אסיר תודה לאפשרות 'הצעת צירופים' שבאתר הגניזה של מפעל פרידברג, פרי מחקרם המשותף של ד"ר אהרן שויקה ופרופ' יעקב שויקה (גנזים) עם פרופ' נחום דרשוביץ ופרופ' ליאור וולף (הפקולטה

השתמרו בידינו לפחות עוד שלושה קטעים. מיקומו של הקטע קל לבירור: מתפרשות בו המילים 'לחרף' ו'לנאץ' שבקטע ל (11). ואולם, נראה שישנו דף בין שני דפים אלה, כמוכח מן הדפים השניים של שני דפים אלה, שביניהם נכנס טקסט שהשתמר בכתב יד אחר, נ2 (12), שמקומו אחרי קטע 21, דף 2, ולפני קטע ל (11), דף 2, וכדלהלן סעיף ה. מכיוון ששני דפיו של דף 21 אינם יוצרים רצף, הרי שהוא אינו הדף האמצעי בקונטרס.

(ה) הזיהוי בסעיף ד גורר בעקבותיו שינוי במיקומו של הקטע ל (11). במהדורה שלפנינו הוא מופיע אחרי שני דפי הקטע ל (11). עתה מתברר, שבראש קטע זה מופיע הסבר לפסוק 'בעצת הילדים' המופיע בקטע החדש שזוהה, קטע 21, והוא פותח לא רחוק ממקום סיומו. ומכאן שהדף הראשון של קטע זה ממוקם בחלל שבין קטע 21, דף 2, לבין קטע ל (11), דף 2.

(ו) גם קטע הגניזה T-S Misc.6.164 (31) לא זוהה עד כה, וגם אותו העליתי מתוך מנגנון הצעות הצירופים בפרויקט הגניזה של פרידברג. אף הוא שייך לטופס ו, שממנו השתמרו בידינו לפחות עוד שלושה קטעים. חשיבותו רבה, מכיוון שהוא מגולל את מגמותיו הרעות של איש ממתנגדי רס"ג שלא היה ידוע עד כה, והוא יהודה בנו של רבי דוד בן זכאי, שהיה שליחו של אביו להחתמת רס"ג על פסק הירושה שעורר את המחלוקת, ואף הרים יד על רס"ג. הוא מונה לריש גלותא אחרי אביו ונפטר שבעה חודשים אחריו, באותה שנה, ד'ת"ש (940). למרות הריב, רס"ג שלח את בנו חזקיה, שהיה יתום בן שתים עשרה, ללימודים בבית הספר, וגידלו.²⁹

מיקומו של קטע זה קל אף הוא לבירור. מופיע בו הסבר לפסוק 'והאלמנות תחולנה', שמקומו ידוע מקטע נ2 (12), והוא עוסק במגמת דוד בן זכאי. ועוד זאת, לפני המעבר למגמת יהודה, המכונה לגנאי בשם 'הווה' שמשמעותו מכה, מופיעה המילה 'ואלב' – והשני. סימון דומה מופיע באחד מכתבי היד גם בהמשך,³⁰ ב'מגמת יתר אחיו', בקטע ק5 (3ד), דף ב ע"א – במהדורה עמ' 159: 'ואלז'. ואכן החשבון מכוון: הראשון שמגמתו מתוארת הוא דוד בן זכאי, השני יהודה בנו, השלישי כהן צדק ראש ישיבת פומבדיתא, הרביעי כלף בעל הממון, החמישי מוסי, השישי חנניה,

למדעי המחשב, אוניברסיטת תל אביב). אפשרות שימושית זו תרמה, תורמת ותתרום בעז"ה לגילויים של חלקי חיבורים רבים שהתפזרו בין מאות אלפי דפי הגניזה.

29 ראה: סדר עולם זוטא (לעיל, הערה 2), עמ' 82: 'והיה לו בן קטן כמו בן י"ב שנים, ואספו אליו רב סעדיה ונתן אותו בבית הספר עד שנפטר רב סעדיה'. שמו של הבן נזכר בספר הקבלה (לעיל, הערה 3), עמ' 44: 'בני ישיבת רב האי הקימו חזקיה ראש גלות בן בנו של דוד בן זכאי והושיבוהו על כסא רב האי ז"ל'.

30 ומשום מה לא נסמנו במהדורה שלפנינו.

והשביעי יתר אחיהם. חשוב לציין, שאף שישי המכונה ישימות נזכר ברשימה שבראשית החיבור בין אויביו של רס"ג, הרי שבפירוט מגמות הרשע לא ייחד לו רס"ג פרק.

לקטע זה חשיבות נוספת. מופיע בו פירוש לפסוקים שהשתמרו בקטע 33 (אוסף מוצרי). בקטע זה שבכ"י מוצרי יש מספר מחיקות בגוף כתב היד והגהות בגיליון. עד עתה ניתן היה להתייחס להגהות אלה כלגיטימיות, ואכן במהדורה שלפנינו נקבע נוסח הטקסט על פיהן. כעת מתברר שההגהות שגויות והן פרי הבנה שגויה של מגיה תלמיד-חכם-בעיני-עצמו, ואין ללמוד מהן על הנוסח המקורי.

בהתאם לכך יש לתקן גם במבוא למהדורה, עמ' 19, ביחס לזיהוי חטיבת הגנאי בראשית הקטע שפרסם שטרן, כשייכת למגמה של ישי. לפי האמור, אין פירוש על מגמת ישי, וקטע זה עוסק במגמת חנניה. הדברים נראים גם מתוך תוכנם. קטע זה עוסק ברעותיו של איש שאינו אלא כותב שטרות בלי ידיעה תורנית, וגנאי כזה מתאים למי שכינה כאב בית דין, מקום כתיבת השטרות. אב בית הדין באותה עת היה רב חנניה אביו של רב שרירא גאון.

אם כן, זהו הסדר הנכון לדעתי (אופן הסימון – בדומה לרשימה הקודמת³¹): 29 (1א), דף א-ח, ובתוכו משתלבים פיל (1ב), ג (2ב), מ (3ב) וק (1ג); קטע המצוטט אצל מבשר; 77 (1ג) דברי, הממשיך את גוף החיבור; קטע המצוטט בחיבור קראי; 11 כרג'; 11 (2ד) דרסהם; ש (1ה) ויהי; ש (1ה) מועצת; ש (1ה) וועצ'ה; ש (1ה) אכבוד; 77 (1ג) סעדיהו; ל (11) אלצלוה; 21 מורש; 23 (1ז) כרים; ל (11) ודאך; 21 (1ז) אן אלכתאב; 31 דלך וקלת והאלמנות; 44 (41) מן אלעקל; 44 (41) מרת; 31 אלוחש; 55 (3ד) [י]ג'ב אן תעלם; 55 (3ד) אלהים; 55 (3ד) פזעו; 55 (3ד) [והמ]אן עס.

מבנה החיבור לפי זה הוא כדלהלן:³² תיאור הנבואה והשתלשלות התורה, ממעמד הר סיני, דרך חתימת המשנה והתלמוד <ועד לזמנו של רס"ג, חלוקת הזמנים לתקופות בנות חמש מאות שנים וחשוב הקץ על פי זה> העמדת 'תלמיד' בכל דור, שידיעותיו בתורה ובחכמה מועילות לכל בני דורו, [ידיעותיו של רס"ג במתמטיקה ובלוגיקה וערכן ללימוד התורה], התחלת מלחמתו של רס"ג בראש הגולה ומלחמתם החוזרת בו; שמות האנשים שהתחברו לראש הגולה; תוכחת רס"ג לראש הגולה; תפילת רס"ג לפני ה'; רעות דוד, יהודה, כהן צדק, כ'לף, מוסי, חנניה, ישי ויתר חבריהם; אהדת המון העם לרס"ג ותפילתם בעדו וביטחונם בישועת ה'.

31 ראה לעיל, הערה 23.

32 <בסוגריים מזוותים – חלקים שאינם בדינו>, [בסוגריים מרובעים – חלקים שנידונו רק בפירוש הארוך של רס"ג].

ד. על המבוא ההשלמות וההערות

מגופו של חיבור לקישוטיו. מנהגו של עולם לדון במבוא לפני הדיון בגופו של החיבור, אבל לפעמים, כפי שלימד פ' רונצווייג, עיסוק בהקדמה לספר לפני גופו של החיבור דומה לקרקור תרנגולת אחר הטלת הביצה, זריקת מרה בקורא שעדיין לא חטא, שהרי אף את הספר לא הייתה לו שהות לקרוא.³³ משעסקנו בגופו של החיבור ובערכה של המהדורה, ובפרט אם הקורא בא מתוך כך לידי קריאה סדורה של החיבור גופו, ניתן לעסוק גם בצדדיו הנוספים.

המבוא מרחיב את דעת הקורא בנוגע להיבטים הלשוניים העשירים של הספר, דרכו של רס"ג בהענקת שגב ללשונו – שימוש בצורות סגוליות ובמילים יחידאיות במקרא, ועוד. במבוא ניתן דגש גם על שימוש של הגאון בצורות המקור המוחלט המלוות את הפועל הנטוי ליתר הדגשה, כגון: בוז יבזו, היה הייתה, ועוד.³⁴ הדעת ניתנת גם לשימוש של הגאון בשתי אותיות שורש, כפי שבא לידי ביטוי בעיקר בשורשים העלולים.³⁵

לאורך כל החיבור השלימו המהדירים מקומות קטועים וחסרים בכתב היד, כשההשלמה נתונה בדרך כלל בסוגריים. הצעותיהם מתקבלות על הדעת, אך לא תמיד הן אפשרות-השלמה יחידה, וניתן להעלות על הדעת השלמות אחרות. לפעמים לא נכתב על כך דבר בהערות.³⁶

החיבור כולו מלווה בהערות קצרות, ממצות ומועילות. אין בו אריכות המעיפת את הקורא, אלא מילים קצרות, המעוררות וממריצות להוסיף ולעיין בדברי הגאון.³⁷

33 פ' רונצווייג, 'המחשב החדש', נהריים: מבחר כתבים, תרגם י' עמיר, ירושלים תשל"ח, עמ' 219.

34 יש להעיר שלדעת רס"ג, בניגוד לדעה שהתקבלה אצל בעלי הדקדוק שאחריו, כפל ממין זה אין בו משום צורת המקור המוחלט המלווה את הפועל, אלא כפל של הפועל עצמו. זו כנראה גם דעת חז"ל, הרואים בכך דיבור בלשון בני אדם. להרחבה, ראה: רס"ג, ספר המידות – הפירוש לאיכה, מהדורת י' זייבלד ואחרים, ירושלים תשע"ח, עיונים, עמ' שכח.

35 ויש להפנות לדיון בשאלה אם רס"ג מכיר בשורשים בני שלוש אותיות, ואם בכלל התייחס לשורשים כמקובל בקרב המדקדים שאחריו. ראה: נ' אלוני, האגרון: כתאב אצול אלשער אלעבראני, ירושלים תשכ"ט, עמ' 45-46.

36 לדוגמה, בעמ' 82 ההעתיקה היא: 'פימא ורד עלי אלאמה מן כ'טא בן מאיר [באלשאם פי תרתיב אל]אעיאד'. ובהתאם לכך התרגום בעמ' 83, בלי סוגריים (!): 'דבבר טעותו של בן מאיר, אשר פקדה את האומה בארץ ישראל בקביעת המועדים'. למעשה, זו הצעת הקריאה של מלטר, ואילו הרכבי הציע קריאה אחרת שתרגומה שונה ולפיה שמו של החיבור הוא 'כתאב אלאעיאד'. קריאתו השפיעה על חוקרים רבים שסברו ששם חיבורו של רס"ג העוסק בפולמוס הלוח הוא 'ספר המועדים', ומלטר ערער עליה. דן בכך ס' שטרן, בספרו שיצא לאור בסמיכות זמן לספר שלפנינו: S. Stern, *The Jewish Calendar*

Controversy of 921/2 CE, Leiden-Boston 2019, pp. 89-92

37 להלן מספר עיונים שאליהם התעוררתי מתוך ההערות, ודעתי שונה מדעת המהדירים: (א) עמ' 52,

גם הפניות ביבליוגרפיות רבות מלוות אותו, המפנות למחוז חפצו את המעוניין להרחיב את עיונו.³⁸

במהדורה: 'אל יהי לו (בהם) [בתוכם] אין זכר ואין עונה'. ובהערה הקצרה והמועילה: 'השווה מלאכי ב, יב, ואיננו יודעים איך פירשו הגאון'. המעיין שם ימצא שלשון המקרא הוא 'ער' במקום זכר, ונראה שמעתיק כתב היד פיצל את האות ע' לז' וכל, בשל הקרבה הפונטית; וכוונתו של רס"ג ברורה לכאורה, ברמזו לדרשת חז"ל על פסוק זה, שבת נה ע"ב: 'אם ישראל הוא לא יהיה לו ער בחכמים ולא עונה בתלמידים'. והדברים מתאימים גם להקשרם. (ב) עמ' 83, אחרי שרס"ג מתאר את חיבור 'ספר המועדים' נגד בן מאיר, הוא כותב: 'כמו כן [במקור: כד'לך] חיברתי ספר על הניסיונות והצרות אשר פקדו אותי מאנשים מחסידי, בעברית, מפוסק לפסוקים ומוטעים'. בהערה נאמר: 'מסתבר שכתב שני ספרים נגד בן מאיר בעניין הלוח'. לדעתי אין הכוונה כאן אלא למהדורה הראשונה של 'ספר הגלוי', וה'אנשים מחסידי' הם אנשי דוד בן זכאי. (ג) עמ' 93, אחרי שרס"ג מתאר את חלקי הספר גם מהסוף להתחלה, הוא כותב: 'והואיל ומניתי את עשרת השערים האלה וחשפתי את תועלותיהם מסופם אל תחילתם'. בהערה נאמר: 'הכוונה בשלימות'. ונראה שאין צורך ב'תאוויל' זה, המוציא את הדברים מפשוטם. הדברים מתבארים כצורתם, שהרי בסמוך לפני כן מנה רס"ג את התועלות מהסוף להתחלה. (ד) עמ' 119, אחרי תיאור כתיבת המשנה, כותב רס"ג 'ושמו יהבם על הכתוב'. ובהערה נאמר: 'הכוונה שהם כתבו כדי שאפשר יהיה לסמוך על דברים שנמסרו עד אותה העת בעל פה בלבד'. נראה יותר שהכוונה, כדברי חז"ל במסכת גיטין ס ע"א, שבכתיבת התורה שבעל פה בכתב, סמכו חכמים על הכתוב 'על לעשות לה' הפרו תורתך'. (ה) עמ' 183, מבשר משיג על רס"ג הסובר שהתשובה לשאלה למה לא נברא העולם קודם היא כיוון שהאל ברא את הזמן, ולדעת מבשר השאלה לא נכונה, כי היא יכולה להישאל באותה מידה על כל בריאה בכל זמן שהוא. בהערה נכרכה תשובה זו לשאלת הקדמות. ואולם, נראה שאין קשר בין הדברים, ותשובתו של מבשר היא שאין לשאול למה לא היה אחרת אלא כשהאפשרות האחרת הגיונית יותר, ולא כשכל האפשרויות שוות. (ו) עמ' 383, מבשר משיג שלוש השגות על דברי רס"ג שהאבות נהגו להקיף את המזבח בכל יום מימי הסוכות שלוש פעמים. ההשגה הראשונה היא שלדעתו לא היו מקיפים את המזבח בהליכה (אלא עומדים סביב). ההשגה השנייה היא שלא האבות היו מקיפים אותו אלא רק הכהנים, שרק הם רשאים להיכנס בין האולם למזבח. ההשגה השלישית, לדעת המהדירים, חוזרת לראשונה, ולכן טרחו להגיה את הנוסח כך: 'כי אין מחלוקת שפירוש "פעם אחת" (הוא פעם אחת היו מקיפים ולא הולכים אפילו) פעם אחת'. הסוגריים אינם במקור, והעירו על כך בהערות. ונראה שפשוט הדברים פשוט בהרבה. רס"ג נוקט שהיו מקיפים שלוש פעמים ואילו במשנה (סוכה ד, ה) נאמר שהקיפוהו פעם אחת, וזו ההשגה השלישית על רס"ג, הנוקט שהקיפוהו שלש פעמים, ו'אין מחלוקת שפירוש "פעם אחת" [במקור: מרה ואחדה] הוא "פעם אחת" [במקור: דפעם וחדה]' – ולא שלוש פעמים.

יש להעיר על האמור בעמ' 138, הערה 284, ש'למבר לא ציין לקשר בין כתבי היד'. למעשה הוא ציין זאת, בגיליון מאוחר יותר באותה שנה (לעיל, הערה 7), והפניה לעמוד זה מופיעה בביבליוגרפיה שבסוף המהדורה שלפנינו, עמ' 404. בעמ' 313, הערה 247, נאמר שהחיבור 'צדה לדרך' הוא של רבי יחיא צאלח, ובאמת הוא של רבי יחיא אלצ'אהרי. השמטה ביבליוגרפית נוספת יש ברשימת כתבי היד, בעמ' 393, שם נאמר שהמהדירים לא מצאו את כתב היד מאוסף פירקוביץ. למעשה הוא כ"ז פירקוביץ I 317, 2-ב, והדבר מתועד בקטלוג הספרייה הלאומית בירושלים. כמו כן יש שבנושאים הנזכרים בספר נכתבו מאמרים מפורטים בתקופה האחרונה וזכרם לא בא בהערות. לדוגמה, לדיון על אודות מעלת בני האדם על פני המלאכים, ראה מאמרו המקיף של נ' בשיר, 'האם האדם נעלה על המלאכים לשיטת רב סעדיה גאון?', גנז קדם, יד (תשע"ח), עמ' 9-54.

ה. על חישוב הקץ ב'ספר הגלוי'

רס"ג עסק ב'ספר הגלוי' בחישוב הקץ, כפי שהוא מוסר בהקדמתו לחיבור, וכפי שציין גם רבי אברהם בר חייא הנשיא בחיבורו 'מגילת המגילה': 'וכאשר עשה רבנו סעדיה גאון ז"ל בפירוש ספר דניאל וברוב החבורים אשר חיבר, כגון ס' האמונות, והחבור הנקרא ספר הגלוי, וכן רבים לפניו ולאחריו דברו על הקץ'.³⁹ מדבריו בפעם השנייה שבה הוא מונה את חלקי החיבור עולה שמקום העיסוק בנושא הקץ הוא אחר הדיון בכרונולוגיה של הנבואה וכתובת התורה שבעל פה.⁴⁰

ניתן להבין מדברי רס"ג שהוא מוצא את הקץ קרוב לזמנו, ולכן בתפילת העם שבסוף 'ספר הגלוי' נאמר (עמ' 165): 'ובשורתך הטובה - בימיו בשר אותה לנו'.⁴¹ הבשורה הטובה היא בשורת הגאולה, ובחיתומו של 'ספר הגלוי' נישאת התפילה שאכן תבושר בשורה טובה זו בימיו של רס"ג. מהו חשבון הקץ המוביל לימיו של רס"ג, ואיך הוא קשור לתכניו של ספר הגלוי?

כמדומה שהדבר עולה בבירור, עד שאינני אלא דולה חספא כדי שימצאו הכול מרגינא. רס"ג מסדר את הכרונולוגיה של כתיבת המשנה בכפולות של חמש מאות בקירוב, כשהוא מטשטש לפעמים את העובדה שמדובר רק בקירוב. כך (עמ' 117-119) אלף שנים עברו מעת מתן תורה למשה ועד סוף הנבואה; וחמש מאות שנה מאז ועד חתימת המשנה.

מעתה אין לנו אלא להעתיק לכאן את דברי רס"ג בפירושו לאיכה:⁴²

ואתגאה תמתיל בני ציון בפז ובזהב פי אלפסוקין גמיעא לאן אלדהב כמא אן סבילה אנה יתמר פי כל ת"ק סנה מרה כדאך וג'דנא עלי אתפאק אן זמאנהם ינקסם ללחואדת ת"ק ת"ק סנה פאול דלך מן אברהם אלי נבוה משה ת"ק ומן נבוה משה אלי בנא אלבית אלאול ת"פ.⁴³ ומן בנא אלבית אלאול אלי אלתאני ת"פ ומן כראב אלאול אלי כראב אלתאני ת"ק גיר עשרה. פעלי הדא אלתקריב ג'רת אמורהם.

39 ר' אברהם בר חייא, ספר מגילת המגלה, מהדורת ז' פוזננסקי, ברלין תרפ"ד, עמ' 2.

40 ראה: אלקין (לעיל, הערה 9), עמ' 290, הערה 102.

41 כן יש לפסק, ולא כבמהדורה: ובשורתך הטובה בימיו - בשר אותה לנו.

42 ספר המידות - הפירוש לאיכה (לעיל, הערה 33), עמ' רסא (מקור), עמ' קמז (תרגום).

43 באחד מכתבי היד: ת"ק.

ובתרגום לעברית:

והמגמה בהמשלת בני ציון בפז ובזהב בשני הפסוקים כאחד, כי הזהב כשם שדרכו לעשות פרי פעם בכל ת"ק שנה, כך מצאנו בהתאמה שזמנם נחלק למאורעות ת"ק ת"ק שנה. ראשית דבר זה מאברהם עד נבואת משה ת"ק, ומנבואת משה עד בנין הבית הראשון ת"פ, ומבנין הבית הראשון עד השני ת"פ, ומחורבן הבית הראשון עד חורבן השני ת"ק שנה פחות עשר. אם כן לפי חשבון זה בקירוב קרו עניניהם.

נראה שרס"ג סבר שהכרונולוגיה היהודית בנויה מכפולות של חמש מאות שנה, ולכן חשוב היה לו למצוא את אלף השנים בין מתן תורה ובין סוף הנבואה, כשבאמצע, אחרי ת"פ שנים מנבואת משה, נבנה בית ראשון; וכך עברו חמש מאות שנים עד חתימת המשנה. ההמשך חסר לפנינו אך הוא קל לניחוש: קרוב לחמש מאות שנים עברו עד חתימת התלמוד, ועוד קרוב לחמש מאות שנים תעבורנה עד ביאת המשיח. לפי חשבונו של רס"ג חתימת המשנה הייתה מאה וחמישים שנה אחרי חורבן בית ראשון, בשנת ג'תתקע"ח, 724 שנים לפני רס"ג. אם כך, יש למנות את חמש מאות שנות התלמוד החל מהחורבן – וחישובים כאלה מצויים בקטע האמור בפירוש לאיכה – כך שחתימת התלמוד היא בסוף תקופת האמוראים, סביב שנת ד'ש; מעט יותר מארבע מאות שנים אחר כך עוד קיווה רס"ג להיות בין החיים ולהתבשר בבשורת הגאולה.

In addition, considerations regarding the internal coherency of the text, as well as the physical properties of the Geniza fragments, may lead to a slightly different ordering.

One of the newly presented fragments reveals that in his commentary on the *Sefer Ha-Galuy* Rav Sa'adya aimed at demonstrating the utility of high mathematics to Torah study, thereby emphasizing his own personal virtue as one having extensive knowledge in these fields. Furthermore, one can learn from the new Geniza sections about the proper order in which Rav Sa'adya mentions the people whom he attacks in this manuscript, including a name that has disappeared so far from the eyes of the researchers, Judah the son of the Exilarch, David Ben Zakkai.

The edition is accompanied by brief expansive comments. I illustrate how these may be the basis for further discussions, addressing the calculation of the end-of-days included in *Sefer Ha-Galuy*, probably as part of Rav Sa'adya's method of historiography, which divides Jewish history into periods of 500 years.